

УДК 94(497.11)“18”
327(497.11)“18”

Др Мирослав Перишић

ИСТОРИЈСКА УПОРИШТА И САВРЕМЕНЕ МОГУЋНОСТИ УПОТРЕБЕ ТРАДИЦИЈЕ И КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА*

Европска вертикала српске историје у 19. веку

Српски народ се определио за Европу 1804. године када је започео борбу за ослобођење од турске власти и повратак у цивилизацијски круг којем припада а од којег је неколико векова раније насилно одвојен. Историја Србије у 19. веку у многим сегментима више је саставни део историје Европе него што није. Шта је то што је у том веку Србију спајало са Европом? То, свакако, нису апстрактна залагања за европску будућност. Уз помоћ и у сарадњи са појединим европским државама Србија је довела и довршила борбу за национално ослобођење. Од 1804. развијала је дипломатију, изграђивала институције, ударала темеље модерне државности, изборила државну независност и добила међународно признање. Из једног „празног простора“ или „безвременог света“, како историчари називају период српске историје под турском влашћу због тога што се о њему недовољно зна, Србија је постала део европског политичког, културног, економског и цивилизацијског простора. Политичке везе са европским дворовима и успешна дипломатија донеле су Србији 19. века историјски резултат – признање државне независности. Привредне везе омогућиле су јој да колико-толико надокнади заостајање. Европски културни утицаји учинили су Београд једном од ретких балканских престоница које су биле осветљене у другој половини 19. века. У Београду се крајем 19. века возило трамвајем, железница је спајала север и југ земље. Студенти из Србије

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

још од 1839. године школовали су се на најбољим европским универзитетима и доносили модерне европске идеје у своју земљу, *Новине српске* прављене су по узору на бечке, заинтересованост страних путописаца за земљу која је тежила модернизацији расла је из деценије у деценију, страни писци и научници објављивали су књиге о Србији и српској историји, страни стручњаци радили су у Србији, европски капитал улазио је у српске градове, осниване су болнице, апотеке, школе, универзитет, започет је и у много чему довршен процес институционализације културе. Са Запада и из средње Европе нису стизали само капитал и подршка приликом дипломатских настојања за добијање независности већ и духовни утицаји. Најлибералнији устав Србије у 19. веку настали су по узору на западноевропске, од којих је Сретењски из 1835. био један од најнапреднијих у тадашњој Европи. Српски грађански законик израђен је по угледу на Аустријски општи грађански законик, изградња институције Народне скупштине заправо је рађање парламентаризма по угледу на западноевропски. Тако је и свет политичких идеја продирао у Србију и добијао своје заступнике. Француско схватање слободе, британски парламентаризам, белгијски и швајцарски либерални устав, немачка и италијанска идеја националног уједињења не само да нису били непознати српским политичарима и интелектуалцима већ су међу њима имали чврсте поклонице. Буђење националне свести заокупљало је пажњу српских интелектуалаца у складу са националним потребама и са појмом националне идеје која је била модерна европска идеја у 19. веку.

Трагови европских утицаја у Србији 19. века одводе истраживача до самог почетка тог века и временски се поклапају са избијањем Првог српског устанка. Проучаваоци их препознају у залагању професора права на харковском универзитету Божићара Грујовића да Први српски устанак, поред националноослободилачког, добије и демократско обележје које је произишло из Грујовићевог схватања појма слободе. По њему, била је потребна не само спољна већ и унутрашња слобода, која би била обезбеђена искључивањем било чије самовоље, а то би, по истом тумачењу, било омогућено установљивањем закона и власти, односно законите власти или власти подређене закону. Из залагања за успостављање законитости проистичао је, заправо, поглед на државу. Изграђивање државе на принципима слободе и законитости, од којих је владавина права равна идеалу ослобођења од турске власти, била је, по Грујовићу, историјска потреба. Ослобођење од турске власти, изграђивање државе на начелима правних вредности, спречавање самовоље устаничких старешина, правна сигурност, лична права,

гарантоване опште и личне слободе, заштита имовине – политичке су идеје Божићара Грујовића, које су у суштини представљале визију државно-правног и политичког развоја Србије.

Демократских идеја у Србији, осим у равни политике, у 19. веку било је у праву, погледима на економију, уставним решењима, просветитељском раду... Тешко су биле прихватане и дуго су егзистирале као индивидуалне, мањинске, као искуство и знање појединаца или неколицине која је, захваљујући боравку и школовању изван граница своје земље, имала прилику да упозна велики свет, да савлада високе науке и да изблиза види све оно што погледима обичног српског човека није било доступно. Те идеје су богатиле и усложњавале разбуђени политички живот у Србији, а у другој половини 19. века изборну кутију и гласачку куглицу учиниле примамљивим. Европске либералне идеје, осим што су присутне у Сретењском уставу 1835, заступали су слободоумни појединци који су се организовали већ четрдесетих година, а у јавном животу појавили су се и препознавали као групација која политички мисли и истиче политичке захтеве 1848.

Највећа снага водећих личности у српском јавном животу које су се школовале у иностранству у 19. веку била је у њиховој учености. Осим завршених студија, бројни од њих су били доктори наука, писали су и објављивали научне радове, оглашавали се у штампи, били писци закона, уџбеника, полемичари, оснивачи научних институција. Читали су Хегела, Канта, Савињија, Монтескјеа, Жан-Жака Русоа, Џона Стјуарта Мила, Џеремија Бентама, Херберта Спенсера, Карла Хајнриха Рауа, Сипријена Робера, Фредерика Бастија... Поједини су за ондашње прилике често одлазили у стране земље. Владимир Јовановић није припадао кругу француских ђака као његови слободоумни претходници четрдесетих и педесетих година 19. века, али је имао несвакидашње широк круг познанстава међу либералним идеолозима у Европи, међу којима и са италијанским либералним националистом Ђузепеом Мацинијем, енглеским либералом Вилијемом Гледстоном, француским министром Жилом Феријем. Јовановићев *Политички речник*, написан почетком седамдесетих година али необјављен у целини, представљао је дело енциклопедијског карактера, „истински водич кроз свет идеја и политичких доктрина“ и својеврсни пример примењеног усклика „просветом до слободе“. Од свих идеја са којима су се могли сусрести током студија на Западу, за младе људе који су се формирали у духу модерних европских идеја, најзаводљивија је била идеја слободе. Политички противници пребацивали су им да боље познају европске престонице него српска села и вароши,

да су упућенији у науку него у душу сопственог народа, да су књишки занесени, далеко од стварности српског друштва. Оспоравана им је оригиналност, мада нису крили да су обрасце западног начина живота желели да пренесу у Србију. Они јесу били преносиоци знања и туђих искустава, у својим књигама најчешће тумачи страних аутора, али народу којем су припадали та знања и искуства су била неопходна.

Европске идеје продирале су у Србију у епохама када се ослобађала земља, када се стварала држава, када је освајана наука, када су постављани темељи институција, када су створане претпоставке за убрзанију модернизацију друштва. У једној сељачкој земљи у току 19. века рађао се неки нови, грађански свет на Балкану. Турско духовно наслеђе и материјална култура уступали су место европској урбаној и култури живљења. Династијска подељеност, аграрни карактер друштва, распрострањена неписменост, неразвијеност науке, недовољна изграђеност државних институција, низак ниво политичке културе, недовољно политичких слобода, самовоља владара – то је било све оно што је требало мењати у Србији. Учинак српских интелектуалаца који су се школовали у страним земљама био је испод резултата њихових политичких узора у западноевропским државама, али је за околности у којима се Србија у 19. веку кретала ка својој европској перспективи био значајан. Границе слобода су померене, унапређени су просвета, економија, спољна политика, достигнута је државна независност, освојена су прва искуства из парламентаризма, скупштина се редовно састајала... Све то тешко је мерљив учинак за друштво у којем је и крајем 19. века, на територији од близу 50.000 квадратних километара, укупна дужина путева износила око 400 километара, 84,11% становништва се бавило земљорадњом и сточарством, а са 96% преовлађивао ситни и средњи сељачки посед, и у којем је 1890. године само пет градских насеља (Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац и Пожаревац) имало више од 10.000 становника, а 1884. било 43,7% писмених међу варошким, а 6,4% међу сеоским становништвом, док је социјална мобилност била толико ниска да, по појединим истраживањима, више од 85% становника за цео животни век није изашло изван свог округа.

Европски утицаји у Србији 19. века имали су пресудан значај за рађање и обликовање грађанског живота. Највише су се осећали у Београду, али поготово у последњим деценијама века неравномерно су се ширили и на градове у унутрашњости Србије. У Београду их је истраживачки могуће нешто детаљније пратити од четврте деценије 19.

века. Српски човек, грађанин Београда, у претходној генерацији најчешће човек села, патријархалног карактера, крајем тридесетих година није више доживљавао град у којем је живео као средину која припада само туђинцу, већ се навикавао на чињеницу да град припада и њему, да живи поред и наспрам Турчина, да заједно са њим, Јеврејином или неким страним подаником дели исте и сличне проблеме. Неко са стране ко се тих година у потрази са послом затекао у Београду, или неко кога су путеви којима га је водио радознали дух доводили до руба двају царстава, могао је да види град у којем пролазност турске материјалне културе још увек није била ухватила замаха, иако су услови за њен опстанак постепено ишчезавали. Куће трошне, скромних размера, неограђене и у великом броју без оцака. Сокаци тесни, са дотрајалом калдрмом, закрчени колским саобраћајем. Дућани и механе подигнути без неког реда и плана. Ноћни „шетачи“ без фењера и још много штошта што је остављало утисак средине у којој је време стало. Међутим, то је могла бити само једна, овлаж додирнута и недовољно осматрана слика Београда. Град на две велике реке, гранични град, град који се простирао на европско-оријенталном ободу већ је био испољен и у значајној мери постао подложен процесима друштвених промена које су водиле ка будућности. Ти утицаји нису освајали Београд оном снагом коју су прижељкивали ондашњи носиоци модернизацијских процеса, али су се, у суштини, негде у напорима и настојањима појединаца, институција и градских власти препознавали, наговештавајући контуре онога што ће уследити наредних деценија – Београд више грађански, више европски, најевропскији од свих оријенталних градова.

Трагове европских утицаја у престоници Србије ширили су и присутни странци – лекари, инжењери, апотекари, али су их с посебном снагом и жељом утирали домаћи људи. Могуће их је пронаћи у ономе што је представљало тежњу за унапређивањем градског живота по неком новом, другачијем, преиначеном „поретку ствари“, у мислима, настојањима, покушајима и остварењима. Помињање грађанског друштва („гражданског дружества“) у енергичном захтеву министра унутрашњих дела Цветка Рајевића, 30. јула 1841. године, да се за тридесет дана поправе све ћуприје и друмови у атару београдском, уверљиво говори о постојању свести који су, заправо, процеси у београдском друштву започети.

У годинама које су га приближавале средини 19. века Београд је, осим политичког, живео и друштвени живот који је у појединим сегментима био у складу са стеченим коначним статусом престонице Србије. Од политике до културе било је нескривених знакова града који

је преузео своју нову улогу и који је умео да је понесе, постајући све више репрезент српског друштва и његове културе. Четрдесетих година у њему су свој живот започели свет позоришта и музичка култура, онакви какве је западноевропски дух познавао. Систем школства се разграђивао, унапређивао и заокруживао од основне школе до Лицеја, а касније до Велике школе. Књижевно и песничко стваралаштво добијало је национални замањ. Усложњавала се друштвена структура, интелигенција је била бројнија, а њен утицај на јавни живот снажнији и препознатљивији. Уз помоћ државе утиран је пут ка формирању елита, у модерном смислу те речи. Град је постајао привлачнији не само за људе из унутрашњости већ и за странце, а вредности су постајале узор. И интересовање за политику добијало је облик почетних политичких борби младих српских интелектуалаца и политичара за остварење оних слобода које су на Западу биле освојене. Средином века Београд је постајао изразитији центар грађанског живота, али још увек недовољно развијен да би потпуније зрачио на српско друштво. Кључна новина београдског друштва четрдесетих година 19. века била је институционализација културе и културно-просветног живота. Те године обележене су оснивањем београдског читалишта, Библиотеке Друштва српске словесности – прве научне библиотеке у Србији, Лекарске библиотеке, Библиотеке Лицеја, првог музеја под називом „Музеум Србски“, прве трговачке школе, прве женске школе, прве инжењерске школе, приватне школе на немачком и грчком језику. На Лицеју је основано прво ђачко удружење под називом „Дружина младежи српске“, у оквиру које је деловала и прва генерација учених људи по повратку са школовања из страних земаља. Расло је интересовање за прошлост и њено поштовање на начин који омогућава стицање знања. Као посебан предмет на Лицеју је уведена *историја Срба*, а Љубомир Ненадовић је написао први уџбеник српске историје за основне школе, подигнут је први јавни споменик у славу погинулих устаника приликом ослобађања Београда 1806, Друштво српске словесности објавило је „План како би се могло доћи до новије српске историје“ и покренуло иницијативу да се сви „древни“ предмети који буду пронађени приликом рушења старих зграда или копања земље поднесу на увид; а као природни наставак тог процеса на самом крају 19. века, али пре његовог истека, започело се са институционализацијом организованог чувања историјског памћења оснивањем Државне архиве Краљевине Србије 1898. године. На празним просторима ницале су приватне куће бољестојећих људи, које су грађене у европском градитељском духу. Иницијатива за нумерисање кућа „по добро устројеном начину“ како би се „домови довели у ред“, покренута 1843, те постојање Комисије за уредно постројение ва-

роши Београда говоре о напорима да се живот учини организованијим и у складу са потребама градске администрације и захтевима времена. Био је то веома битан наговештај издвајања престонице из просечности градских насеља.

У много чему што је било саставни део културног и друштвеног живота у „главној вароши“ Србије средином 19. века европски дух још увек није предњачио, али се увелико препознавао и осећао. Београд је педесетих, а посебно шездесетих година био град чија је европска перспектива била сасвим извесна. Друштвену основу за другачије погледе и нове идеје како да се уреди и унапреди живот у престоници сачињавало је тада већ издиференцирано београдско грађанство. На местима са којих се управљало јавним државним пословима налазио се већи број школованих људи, међу стручњацима у разним областима било је странаца више него икада раније, материјалне претпоставке су захваљујући привредном замаху постале богатије. Живети у Београду у другој половини 19. века значило је, на овај или онај начин, учествовати у процесу урбанизације. Завршетак трогодишњег рада Емилијана Јосимовића на изради плана реконструкције и премеравању вароши приближно се временски поклопио са одласком турске војске, тако да је, у атмосфери општег националног одушевљења и културног полета, питање даљег урбаинситичког развоја добило национално-политички значај. Идејни творци урбанистичког развоја Београда посебну пажњу придавали су зеленим површинама у граду. Расађивање украсног дрвећа, започето претходних година на Теразијама, интензивирано је од 1868. године, нарочито испред зграда државних институција и црква.

Појединци су за град могли да ураде доста тога што држава, водећи рачуна о целини, није била у могућности. Од окупљања око идеје оснивања сталног позоришта и изградње позоришне зграде, преко напора да се град плански регулише, до амбиције појединаца да о свом трошку организују, рецимо, школу цртања или школу модерних игара – све је говорило о подстицајима који су у културу једне средине уносили битне и далекосежне промене. У граду је из године у годину било све више нових људи, са њима и нових идеја. У нераскидивој вези са урбанизацијом је и осећање да време има вредност. Послови које је становник града, а посебно Београда, свакодневно обављао, у односу на неко пређашње време, нису трпели „дангубу“. Отуда се све већа пажња посвећивала регулисању радног времена кафана и бакалница, времену одржавања литургије у „постојеће две цркве“, увођењу дежурства за чиновнике празничним данима, као и усклађивању јавних сатова (на торњу Саборне цркве, Великој школи и Кнежевом конаку). Часовник,

као персонификација умножавања послова и међусобних комуникација становника, све више је добијао на значају, наговештавао је другојачији начин живљења и уводио Београд у раздобље у којем је више било незамисливо мерити време по добу дана.

Осамдесетих година 19. века друштвени живот Београда обележиле су бројне значајне промене и појаве, али је, несумњиво, једна од најзначајнијих оснивање железнице. Београду су од тада били ближи и Оријент и Европа. Створене су претпоставке за повећану социјалну мобилност и лакши одлазак у велики свет, а са тим и за ширење послова. Железничка станица, као највећа новина у граду – место које живи и ноћу, стециште људи са разних страна, успутна дестинација за све оне који су са Истока путовали ка Западу или у обрнутом смеру – постала је истовремено онај део града који је био најизложенији погледима странаца. Возови, а са њима и „разни свет“ пристизали су изјутра, око поднева, касно увече или иза поноћи и задржавали су се нешто мање од пола сата. Захваљујући сачуваним списковима путника историчар је у прилици, на пример, да сазна да је крајем осамдесетих година у „Експрес оријенту“, који је преко Београда повезивао Беч и Цариград, уобичајено било од десет до петнаест путника и да су понекад у истом возу међу особама које су пропутовале биле и личности попут француског вицеконзула из Солуна, генералног немачког конзула, такође из Солуна, представник немачког посланства из Цариграда, бугарски лекар из Софије, капетан турске војске из Босне, артиљеријски поручници бугарске војске, фабрикант из Беча, свештеник из Берлина... На списковима домаћих путника који су боравили у иностранству или одлазили из Београда били су најчешће појединци следећих занимања: лекар, суплент Велике школе, чиновник, трговац, књијар, словослагач, књижевник, живописац, новинар, глумац, инжењер, банкар, официр, златар. У знатно мањем броју и ређе путовале су особе осталих занимања: келнери, бербери, шустери, собарице, ратари. Кроз Београд су пролазили странци из Лондона, Берлина, Беча, Букурешта, Петрограда, Цариграда, Софије, Лиона, Лајпцига, Пеште, док су српски грађани, ради школовања, у потрази за добрим „еспапом“ или пак следећи свој авантуристички дух путовали ка Пешти, Берлину, Бечу, Паризу. Да су предности новог доба све више обузимале пажњу житеља Београда, сведочи и боља организација градског саобраћаја, о чему говоре документа о планском распоређивању фијакериста и посебно редовна линија омнибуса са коњима на релацији Топчидер (Крагујевачки друм) – кафана Лондон – Теразијска чесма – Велика пијаца – Калемегдан – Сава.

Полет се осећао и у просвети и штампи. Са школом и науком ишло је и просвећивање посредством штампе. Више и смелије схватан

је значај писане речи у државним и националним пословима, као и у указивању на друштвену, културну и просветну мисију књиге и штампе у народу. Она је утицала на политичке и духовне прилике. Развој штампе је људе који знају да читају преобразио у људе који читају, доносио преокрет у њиховом мишљењу, говору, понашању. Познавање слова и значај информације коју је штампа нудила, а до које се могло доћи читањем, незауостављиво су постајали привилегија. Скроман фонд речи којима се располагало, недовољну или никакву обавештеност о много чему, почели су убрзано да смењују богатији речник, упознатост са многим догађајима из прошлости и садашњости, усвајање низа политичких, образовних и научних обавештења. Штампа је нудила сплет информација од којих су бројне имале општекултурну и општеобразовну, а поједине и практичну вредност. Унела је живост у свакодневни живот и кафанске разговоре и постала обележје грађанског живота, чиме се становник града, односно читалац штампе, пресудно одвајао од становника села и неписменог становника града. Распричаност о ономе што се прочитало, на основу тога сазнало, претпостављало, назирало, маштало, веровало или сумњало, пробудила је интересовање, подстакла на питања и одговоре. Путем штампе, али и посредством позоришних представа, комуницирало се са неким непознатим, далеким или прошлим светом.

Гостовање страних позоришних дружина и извођача музичких дела наставило се и у току прве деценије после одласка Турака. У Београду су гостовали грчко позориште и италијанска опера, а подајак из молбе за отварање школе салонских игара о већем броју заинтересованих „отменијих“ лица само је један детаљ који уверљиво сведочи о издиференцираном грађанству и израстању грађанског живота у Београду. Тај утицај, независно од политичких разлика које су постојале међу њима, свакако је резултат непроцењивог доприноса интелектуалаца из Србије који су се школовали на европским универзитетима. Њихова појава не само у Београду већ и у друштвеном животу града у унутрашњости Србије повукла је српско друштво напред.

У склопу европских утицаја на српско друштво и идеала националног уједињења значајно су били присутни политички и културни утицаји који су из Италије стизали посредством идеја и конкретних веза. Ти утицаји се могу пратити у сфери духа, видљиви су у конкретној италијанској улози на креирању судбине балканског простора и, најзад, били су саставни део односа двеју држава од 1879. годи-

не, тј. од успостављања дипломатских односа Србије и Италије. У свету идеја значајан је утицај Ђузепеа Мацинија на либералнији део српског друштва, а посебно место заузимају италијански културни утицај и за српске националне посленике надањујући пример италијанског препорода и политичког уједињења, који је потпомогао национални успон српског народа у његовој борби за ослобођење и уједињење. Успон српске националне идеје временски се поклапа са ризорђиментом. После Првог српског устанка 1804. и његове пропасти 1813, уследио је Други српски устанак 1815. под вођством Милоша Обреновића, 1835. Србија доноси један од најлибералнијих устава у Европи, током четрдесетих година у Београду се оснивају бројна национална удружења и установе, јача свест о потреби изучавања националне историје, један од најзначајнијих српских књижевника објављује своја *Писма из Италије*. У деценији 1858–1868. Србија је постала истинско средиште општебалканске активности против Турске. То је време када се у Србији и око Србије укрштају не само интереси и пажња званичне политике великих сила већ и акције, између осталих, и италијанских револуционара. У политичком смислу Италија, природно, помаже борбу хришћана против Османског царства, али се залаже и за што слабији утицај Беча на компоновање балканског политичког рељефа. Отуда је и став Италије, формиран још пре одржавања Берлинског конгреса 1878, да Босна и Херцеговина не буду аустријске провинције, а да Србија буде независна држава. О тим ставовима Италије извештава Димитрије Матић током своје дипломатске мисије у Риму, фебруара/марта 1878. године – неколико месеци пре одржавања Берлинског конгреса на коме је Србија добила међународно признање. У дипломатским представништвима Србије у Бечу, Петрограду, Цариграду, Лондону, Паризу, Риму, Берну, Минхену, Софији, Букурешту интересе Србије заступали су људи од искуства, писмености и знања, а није мали број оних који су свој посао, судећи по сачуваним њиховим дипломатским извештајима, бриљантно обављали. Посланик Краљевине Србије у Бечу Коста Цукић, октобра 1875. године, износио је влади у Београду своје разумевање Европе на следећи начин: „Европа има своје опште интересе и свака велика сила има своје посебне, који се општепоштују, јер не потиру у свом садашњем облику и изразу оне првопоменуте, и сва је Европа узета да се у постојећем стању ништа не мења, јер свака промена може сагласност сила порушити. Ко усхте и узможе своје интересе и своје држање да удеси према назорима и интересима Европе, тај се прима у друштво које је на сваки начин јаче и претежније од појединога; ко тако неће или не може само му зло од Европе предстоји.“